

ПАРАДИГМАТИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ДІЇ

Обґрунтовано онтологічно-класифікаційну природу категорії темпоральності в модифікаційній парадигмі простого речення, здійснено аналіз її взаємодії з категорією суб'єкта в темпоральній парадигмі простого речення з предикатами дії, що зумовило виокремлення інваріантних і варіантних моделей речень у структурі розглядуваної парадигми.

Ключові слова: категорія темпоральності, категорія суб'єкта, темпоральна парадигма простого речення, предикат дії, інваріантна модель речення, варіантна модель речення.

Навколишній простір особистість визначає через систему горизонтальних і вертикальних площин, що відбито в мові системою синтагматичних і парадигматичних відношень, представлено в системі і структурі різнопланових мовних категорій. Серед них категорії темпоральності, локативності, що має імпліцитне й експліцитне вираження в структурі речення залежно від типу предиката, модальності та категорія особи. Категорія модальності ґрунтується на онтологічних категоріях випадковості / необхідності, що корелюють з модальними значеннями суб'єктивної / об'єктивної модальності. Побудова синтаксичної типології передбачає визначення чітких критеріїв дослідження й класифікації простого речення. Одним з таких критеріїв можуть слугувати граматичні категорії, специфіка вираження їхніх граматичних значень у синтаксичних структурах, особливості міжкатегоріальної взаємодії у структурі речення. Для модифікаційної парадигми домінантними граматичними категоріями, що мають онтологічне підґрунтя, а отже, класифікаційний характер при встановленні інваріантних і варіантних моделей простих речень, що складають типологію простого речення, є категорія темпоральності, категорія модальності і категорія суб'єкта, яка корелює з категорією особи.

Мова відображає діяльнісно-пізнавальне освоєння людиною навколишнього світу, що існує в онтологічному просторі й часі. Ф. де Сосюр у «Курсі загальної лінгвістики» наголошує на внутрішній двоїстості мови, яка становить «систему взаємопов'язаних елементів, де вартість кожного впливає лише з одночасної наявності інших» [16, 145]. Слід завжди розрізняти, на його думку, 1) вісь одночасності, яка стосується відношень між явищами, що

співіснують, і де виключене всяке втручання часу; 2) вісь послідовності, на якій ніколи не можна розглядати щоразу більше, аніж одну річ, але де розташовані всі явища першої осі з усіма їхніми змінами. Ця функція часу є способом представлення мовної вартості, де «мова – це система чистих вартостей, яка визначається виключно наявним часовим станом своїх членів. Оскільки однією зі своїх сторін мовна вартість тісно переплетена з речами та їх природними відношеннями... то можна до певної міри простежити за нею в часі, пам'ятаючи, однак, що в кожний даний момент вартість залежить від системи інших вартостей, що з нею співіснують» [16, 103-104].

Темпоральні відношення є разом з модальними стрижнем мовної системи. Тільки через інтеграцію всіх темпоральних відношень у мові можна з'ясувати характер відображення нею топологічних і метричних параметрів реального часу [3, 3]. Проблема лінгвістичного часу ґрунтується на понятійній категорії темпоральності, центральними засобами в реалізації якої є форми дієслова, лексичні засоби, текстуальні ресурси та ін. [8, 28]. Темпоральність стосується функціонального аспекту й пронизує лексичну, морфологічну й синтаксичну парадигми домінантою часу. Морфологічна часова парадигма дієслова, яка належить до відображувально-дейктичних морфологічних категорій, становить ядро синтаксичної категорії часу речення, проте остання є категорією відображувально-інтерпретативною, тому часові семи виявляються і в парадигмі способу і виду [13, 296-297]. А. П. Грищенко зауважує, що загальномовна категорія темпоральності, яка об'єднує різнорівневі і різнофункціональні мовні засоби, виступає в мові як відображення об'єктивного часу. Для характеристики темпоральності насамперед важливо, як відбиваються часові відношення у формуванні речення залежно від їх ролі [15, 34-35]. Саме тому актуальним є з'ясування специфіки парадигматичного функціонування категорії темпоральності у структурі простого речення.

Метою статті є обґрунтування онтологічно-класифікаційної природи категорії темпоральності в модифікаційній парадигмі і аналіз її взаємодії з категорією суб'єкта в темпоральній парадигмі простого речення з предикатами дії

Відповідно до мети сформульовано завдання: 1) вмотивувати онтологічно-класифікаційний характер категорії темпоральності в модифікаційній парадигмі простого речення; 2) проаналізувати взаємодію категорій темпоральності і суб'єкта в темпоральній парадигмі простого речення; 3) визначити інваріантні і варіантні моделі простого речення в темпоральній парадигмі, сформованій предикатами дії.

Дослідженню категорії темпоральності присвячені роботи О. В. Бондарка, В. В. Виноградова, А. В. Добіаша, Є. Кржижкової, О. М. Пешковського, М. С. Поспелова, О. О. Потєбні, З. Я. Тураєвої, А. Г. Широкової та ін. В українському мовознавстві різні аспекти цієї проблеми розглядають у працях О. І. Бондаря, В. М. Барчука, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенка, А. П. Загнітка, В. І. Кононенка, О. В. Кульбабської, О. І. Леути, М. В. Мірченка, І. В. Піддубської, С. А. Романюк, В. М. Русанівського, С. О. Соколової та інших дослідників. Зокрема, О. І. Бондар комплексно

проаналізував систему темпоральних відношень у функціонально-семантичному полі темпоральності, встановив його структуру, з'ясував механізми функціонування системи мовних засобів темпоральності. З. І. Іваненко дослідила прийменникові конструкції зі значенням часу, звернувши увагу на їхню синоніміку, умови вживання, взаємозв'язки та продуктивність у різних жанрах української мови. Р. А. Куцова обґрунтувала особливості відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями. І. В. Піддубська вмотивувала специфіку граматичної образності через з'ясування й зіставлення механізмів способової та часової транспозиції, проаналізувала функціонально-семантичну периферію часових і способових форм дієслова із врахуванням їх прагматичних характеристик. М. А. Потаєнко висвітлив вираження категорії часу в лексико-семантичній системі мови. М. В. Цегельська створила структурну типологію одиниць семантичного поля часу в українській мові. С. А. Романюк описала грамемний склад категорії темпоральності, розмежувавши два типи граем – морфолого-синтаксичні й семантико-синтаксичні, встановила особливості їхнього функціонування у структурі речення.

Темпоральна і модальна сфери в синтаксичній парадигмі простого речення основним виявом мають відповідно морфологічні категорії часу та способу дієслова як первинного носія предикатності. Вираження основної синтаксичної категорії речення – предикативності – пов'язане передусім з дієсловом і його категоріями часу і способу, які характеризують як власне-дієслівні, визначальні [4, 250; 6, 104-107]. М. В. Мірченко наголошує, що морфологічні категорії завжди мають відповідний стосунок до синтаксичного ладу, а кожна морфологічна структура має свою синтаксичну перспективу [13, 293]. Функціональна перспектива дієслова, неодноточний характер вияву його граматичних категорій, змістове й формально-синтаксичне навантаження у різноаспектній реченнєвій структурі є визначальними для реалізації синтаксичної категорійної семантики. У цьому плані дієслово характеризує широка сфера референційних значень як ознакового слова у предикатній якості; за прагматичними ознаками такі слова є категорійно домінуючими. Категорії дієслова зумовлюють насамперед предикатно-модальний статус будь-якого речення, вони програмуєть структуру мовленнєвої ситуації, вступаючи у синтагматичні та ієрархічні відношення з іншими недієслівними категоріями формального й змістового типу [13, 73]. А. П. Грищенко зазначає, що розуміння часової віднесеності речення як синтаксичного явища вимагає встановлення спеціального вихідного моменту, від якого здійснюється рахунок часу і таким чином конкретизується часова віднесеність. Таким вихідним моментом, стосовно якого встановлюється зовнішньосинтаксична часова віднесеність речення, виступає момент мовлення, що за своєю природою є фактом позамовного плану [15, 33].

Традиційно вважають, що категорія часу виражає відношення дії, процесу або стану до моменту мовлення. Таке співвідношення з часовим орієнтиром онтологічних дій, процесів і станів відбувається завдяки мовцеві, який констатує їхню об'єктивність, висловлює свою впевненість щодо їхньої

реальності, бо вони поза зв'язком з мовцем не є реальними. Отже, семантичний зміст категорії часу дієслова слід визначати як відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення. У ситуації, яку відображає категорія часу в позамовній дійсності, особа мовця обов'язкова, бо саме для неї дії, процеси, стани є реальними, тоді як насправді реальні лише ті дії, процеси та стани, що відбувалися, відбулися або відбуваються зараз [4, 250]. В. М. Барчук вважає, що момент мовлення є абсолютним і абстрактним через те, що виступає як логіко-граматична константа: будь-який мовленнєвий акт і, відповідно, будь-яка мовна структура передбачають мовця, поза яким вони не існують. Отже, мовець, імпліцитно присутній у кожному акті мовлення і в кожній мовній структурі, і є позицією відліку морфологічного часу. Як мовна конструкція завжди породжена мовцем, так і граматичне часове значення виражене як його позиція. Антропоцентризм мови не передбачає істинності чи хибності часового граматичного значення щодо дійсного факту, морфологічний час індиферентний до об'єктивного часу відображуваної події; його істинність виступає як інтенція мовця, як оцінка часу відносно себе. Ця позиція граматично не виражена, а мислима. На його думку, об'єктивно моменту мовлення не існує, а є закріплені за дієслівними формами часові значення; момент мовлення є граматичною константою, механізмом граматичного вираження часу за допомогою імплікованої позиції мовця. Категорія темпоральності потрактована як надкатегорія, як загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом та відбиває внутрішній, зовнішній та співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час. Її складниками є категорії інтервалу, таксису і часу [2, 72-76].

Як складник, підкатегорію, надкатегорії предикатності, що функціонує на семантико-синтаксичному рівні речення, темпоральність виокремлена М. В. Мірченком. Підкатегорія темпоральності виражає часові відношення між ситуаціями і функціонує у складному і похідному від складного речення простому ускладненому реченні. Вона охоплює три грами: граму одночасності, граму попередності і граму наступності [13, 133]. На комунікативному рівні речення як комунікативно орієнтовану категорію предикативності, на його думку, формують підкатегорії часу, модальності та персональності. Підкатегорії часу й персональності, актуалізаційні за своєю природою, окреслюють події і явища відповідно щодо їхнього часового перебігу і щодо суб'єкта дії, процесу, стану з погляду мовця [13, 290-292]. Отже, категорія темпоральності у світлі синтаксичної парадигматики потребує свого комплексного розгляду. З огляду на семантико-синтаксичну, формально-граматичну і комунікативну ієрархічну організацію речення важливим є встановлення особливостей її функціонування на кожному із рівнів. На семантико-синтаксичному рівні потребує детального розгляду співвідношення категорії темпоральності з категорією предикатності та субстанціальності, зокрема категорією суб'єкта як виразника особи мовця позамовної дійсності, у структурі як семантично елементарного речення, так і семантично неелементарного простого речення. На формально-граматичному рівні –

врахування специфіки функціонування дієслівних форм теперішнього, минулого і майбутнього часу як основних морфологічних виразників часової семантики, а також часової семантики синтаксичної конструкції, реалізованої у формально-граматичній категорії часу, що є складником категорії предикативності, яка у формально-граматичній структурі речення взаємодіє з категорією особи. Актуальним є дослідження специфіки детермінантного другорядного члена речення з темпоральною семантикою як репрезентанта вторинного предиката в базовій структурі простого речення і часового співвідношення між базовим і вторинним предикатами у структурі семантично складного речення, а також особливостей часових сполучників як «одиниць релятивної семантики, функціональне призначення яких – виражати відношення між предикативними частинами в складному реченні, рідше – між їхніми конденсатами в простому ускладненому реченні... ці відношення витлумачено як вираження сполучниками синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами або однорідними членами речення» [7, 9]. Отже, категорія темпоральності як категорія з онтологічним підґрунтям виражена в обох типах парадигм – модифікаційній і дериваційній. Мовна категорія темпоральності як ціле і її представлення у структурі простого речення у формально-граматичній категорії часу, у граматичних значеннях теперішнього, минулого і майбутнього часу відповідних форм дієслів та в семантиці лексем, що функціонують у структурі речення у функції детермінантів з темпоральним значенням, як частин має діалектичний характер. Ф. де Сосюр взаємодію лексикології, морфології і синтаксису пояснював тотожним характером синхронічних фактів. «Між ними не може бути жодної наперед окресленої межі. Лише встановлене вище розрізнення між синтаксичними й асоціативними відношеннями може правити за природну підставу класифікації, що здатна розглядатися як основа всієї граматичної системи. Все, в чому виявляється певний стан мови, треба звести до теорії синтагм і теорії асоціацій» [16, 172]. Отже, для дослідження специфіки вираження часового відношення у варіантних моделях інваріантних моделей речень темпоральної парадигми (модифікаційний тип парадигми) важливим є взаємодія категорії темпоральності з категорією суб'єктності і їхнє морфологічне представлення у формально-граматичній структурі речення, для дериваційної парадигми важливим є встановлення специфіки темпоральної взаємодії предикатів базового і згорнутого речень у їхньому морфологічному вираженні у формально-граматичній структурі речення, зокрема врахування домінантної семантики одночасності / різночасності, дій, процесів, станів. За законами діалектики, пізнання частин і цілого має двобічний, взаємоспрямований, зв'язок, оскільки воно відбувається одночасно: виокремлюючи частини, ми пізнаємо їх не як відокремлені явища, взяті ізольовано, а як частини цілого. З іншого боку, пізнаючи ціле, ми передбачаємо його подільність на частини, вивчаємо характер зв'язку цілого і частини [17, 225-226]. Ф. де Сосюр указував, що «...буде великою помилкою розглядати член мовної системи просто як поєднання певного звучання з певним поняттям. Визначити його так означало б відокремити його від системи, до якої

він входить; це веде до хибної думки, нібито можна почати з елементів системи і, складаючи їх разом, побудувати систему, тоді як насправді треба виходити з сукупного цілого, щоб шляхом аналізу дійти до його складових елементів» [16, 144].

Пізнання предмета на рівні явища забезпечує пізнання сутності на рівні сутності, яка виражена предикатом, можливе лише через індивідуальне, особливе, яким є особистість, репрезентована в мові категорією суб'єктності, категорією особи. «...міра обов'язковості вираження в кожній мові того чи того смислу зумовлена врешті-решт мірою його концептуальної і комунікативної значущості» [9, 26]. Важливим є врахування специфіки мовного структурування простим реченням позамовної дійсності, особливостей організації комунікативного акту. О. С. Кубрякова зауважує, що номінативна, репрезентативна функція мови може розглядатися як така, що випереджає її інші функції або, можливо, виступає в неподільній єдності з функцією комунікативною, яка, вдосконалюючись і еволюціонуючи, викликала перетворення дифузного імені в конструкцію, що розводить «назву» (топiк) і «тлумачення» (комент). Такою конструкцією і є речення як репрезентант пропозиції, де предикат приписує суб'єктові певну виокремлену з нього ознаку і в якому ідентифікувальні і характеризувальні начала не лише диференційовані матеріально і позиційно, але й набувають для свого вираження різних мовних форм – частин мови [10, 72-73].

Враховуючи, що суб'єктність як граматичне явище категоріального рангу пронизує всі аспекти реченнєвої структури, доцільно визнати існування загальноаспектної категорії суб'єктності. Суть цієї категорії становлять усі види значень суб'єктів – логічного, психологічного, граматичного, комунікативного. Семантико-синтаксична категорія суб'єктності є однією з підкатегорій категорії субстанціальності. Справжня категорійність (базова) суб'єкта здійснюється лише в реченні, де обов'язковою умовою семантики суб'єкта виступає співвіднесеність з ознаковим словом – предикатом, семантика предиката уможлиблює багатофункціональність словоформ, які виражають семантику суб'єкта, і уможлиблює переміщення таких словоформ в інші позиції реченнєвої структури. Суб'єкт і об'єкт є невід'ємними складниками загальнофілософської категорії діяльності. Категорійне розмежування суб'єкта й об'єкта діяльності відображає усвідомлення людиною своєї відмінності від зовнішнього світу. Суб'єктом діяльності може бути окремий індивід, група людей, суспільство тощо. Об'єкт є частиною реального світу, що перебуває у взаємодії із суб'єктом [13, 155].

Підмет, що є репрезентантом у формально-граматичній структурі простого речення суб'єкта семантично елементарного речення, означаючи щось, прив'язує речення до конкретної ситуації, «зачеплює висловлення за світ» [1, 5, 18]. О. В. Кульбабська вбачає у первинному (спеціалізованому) заповненні позиції підмета реалізацію безпосереднього зв'язку із дійсністю на відміну від заповнення неспеціалізованою формою, наприклад девербативом, коли відбувається ускладнення «зачеплення», бо підмет може самостійно

називати ситуації, пор: *Сміх розбудив дитину // Хтось сміявся + Це розбудило дитину* [11, 135].

Семантична структура елементарного речення є репрезентантом однієї пропозиції. Семантико-синтаксична структура може бути витлумачена як концентрат всезагального (інваріант речення, що міститься в предикаті) через призму особливого (категорія суб'єкта як міра і спосіб визначення мовної репрезентації позамовної ситуації), що представлений в одиничному (варіанті речення), втіленому формально-граматичною структурою. У формально-граматичній структурі семантично елементарного речення – двоскладному реченні – предикат дії корелює з присудком, суб'єкт – з підметом, в односкладному – суб'єкт може бути як імпліцитним, так і експліцитним. Імпліцитне вираження є наслідком транспозиційних перетворень, зокрема ускладнення семантикою означеності, узагальненості, неозначеності семантики особи, діяча, унаслідок чого функціонують односкладні означено-особові, узагальнено-особові, неозначено-особові речення. В інфінітивних реченнях спостерігаємо як експліцитне вираження суб'єкта прислівним другорядним членом речення у формі давального відмінка – адресатний суб'єкта стану (*Нам підготувати виступ; Дітям прибрати іграшки*), так і імпліцитне (власиве другому етапу транспозиції), що є наслідком семантичної редукції (*Підготувати виступ; Скласти карту*). Безособові речення представляють транспозицію предиката дії в предикат результативного стану, де суб'єкт дії-результативного стану внаслідок семантичної редукції не виражений у формально-граматичній структурі, напр.: *Пройдено багато сіл, містечок, хуторів (А.Шиян)*

Істотні особливості предикатів дії визначає низка чинників – власне-семантичних (характер їхнього зв'язку з темпоральною віссю) та семантико-синтаксичних (активна організаційна роль у семантично елементарному реченні, валентний потенціал). На думку мовознавців, предикатне значення дії зумовлює її лінійне розгортання на осі реального часу, характеризується динамічністю, незворотністю, з одного боку, і фазовістю з іншого. Дія то розчленовується на фази, то набуває своєї цілісності в межах відповідного відрізка часу [14, 94; 13, 115]. Предикати дії сполучаються з іменниковою синтаксею у функції суб'єкта дії. «Семантика дієслова тут вимагає, щоб власне-іменники (іменники, що стосуються реальних предметів, осіб тощо, а не опредмечених дій, процесів, станів, ознак) виконували функцію діяча і щоб входили до класу назв живих предметів, переважно осіб» [5, 93]. О. В. Кульбабська зауважує, що синтаксема суб'єкта дії, репрезентована формою називного відмінка, не одновимірною у своїй суті не лише через взаємозв'язок із семантикою основного реченнєтвірного предиката, а тому, що внутрішньо реченнєві позиції виявляють абсолютно різні ситуації, напр., фізичної дії, інтелектуальної дії, психічної дії тощо [11, 206]. Категорія суб'єкта дії у своєму семантичному полі спричиняє активність і динамічність, що зумовлює антропоцентричний характер спрямованості дієслів дії [5, 93-95; 13, 14; 12, 115].

Граматичні форми речення, охоплювані відповідною граматичною категорією, у сукупності утворюють парадигму речення, тобто один його парадигматичний ряд. Ці парадигматичні ряди найтісніше пов'язані з синтаксичними категоріями речення. Кількість парадигматичних рядів речення, на думку М. В. Мірченка, відповідає кількості притаманних йому граматичних категорій [13, 48]. За типом номінації темпоральні інваріантні моделі простого речення з предикатами дії у межах модифікаційної парадигми можна поділити на первинні і вторинні. Первинні представлені комплексною взаємодією власне іменників чи займенникових іменників з часовими формами дієслова із загальною семантикою дії, що зазнає подальшої семантичної конкретизації в лексико-тематичних групах. Вторинні є наслідком трансформаційних перетворень первинних інваріантних моделей, коли відбувається семантичне ускладнення суб'єктного і предикатного значення. У межах дериваційної парадигми темпоральні інваріантні моделі є результатом дериваційних процесів і представляють у згорнутому вигляді у структурі основного (базового) речення модифіковану структуру іншого елементарного речення, тобто є виразниками вторинної предикації, яка «виражає сукупність додаткових ознак, у типових випадках особливого їх різновиду – семантики відношень» [11, 67]. Відповідно до часової семантики виділяємо такі темпоральні варіантні моделі простого речення – варіантні моделі зі значенням теперішнього часу, варіантні моделі з семантикою минулого часу і варіантні моделі зі значенням майбутнього часу.

Одним із центральних компонентів категоріального значення часу, як зазначає А. П. Загнітко, є елемент тривалості. Поняття часу й тривалості перетинаються, утворюючи сегмент, в якому ядерна площина імпліцитно передбачає і прогнозує динамічні процеси в часі, але тривалість є однією з головних категорій поняття дійсності. Отже, об'єктивний зміст поняття «теперішній час» детерміновано станом системи, інтенсивністю взаємодії елементів, що до неї входять, «момент минулого», що становить центральну опозицію щодо теперішнього часу, маркований ознакою припиненої взаємодії елементів, чи пізнається на рівні трансформацій взаємодії елементів, в результаті якої первинні взаємодії осмислюються як минуле, прогнозовані взаємодії, що становлять ядерну площину чогось нового, порівняно з теперішнім, є сферою майбутнього і охоплюються поняттям «майбутнє» [8, 29-30]. Категоріальна парадигматика дієслівних часів є двонаправленою та двоорієнтованою ієрархією, в якій, з одного боку, значущими є протиставлення «теперішній / минулий», «теперішній / майбутній», з іншого боку, значення часу стає актуалізованим у межах контексту, постійно детерміноване ситуативними і комунікативно-прагматичними факторами співвідношення об'єктивного і суб'єктивного смислів в рамках реченнєвої структури і відображає загальний процес трансформації мовцем пропозиційних величин [8, 31].

За типом реалізації суб'єкта розмежовуємо інваріантні моделі простого речення з визначеним (конкретним, вираженим іменником) суб'єктом і з невизначеним (узагальненим, дейксисним, вираженим займенниковим іменником) суб'єктом. З погляду лінгвістичної онтології предметність може

бути уточнена з боку кількості. Кількість як така є предикатним значенням, адже «осною кількісного мислення є об'єктивна дискретність, розчленованість речей і процесів» [17, 236]. Не випадково тому процес пізнання реального світу як історично, так і логічно відбувається таким чином, що пізнання якості передуює пізнанню кількісних відношень. Пізнання кількісної сторони системи є сходинка до поглиблення знань про всю систему. Перш ніж рахувати, людина має знати, що вона рахує. Наука рухається від загальних якісних оцінок і описів явищ до встановлення точних кількісних закономірностей [17, 236]. Ускладнення суб'єктності предикатною семантикою кількості сигналізує про семантичну неелементарність, що і зумовлює числівник, який разом з іменником виконує функцію підмета у формально-граматичній структурі речення. Дейксисність може бути ускладнена значенням неозначеної кількості, проте це не є семантичним ускладненням структури речення, оскільки предикатне значення кількості не має морфологічного вираження у формально-граматичній структурі.

Беручи до уваги взаємодію категорії темпоральності з категорією суб'єкта в модифікаційній темпоральній парадигмі простого речення з предикатами дії, виокремлюємо такі типи первинних інваріантних моделей простого речення:

1. Визначений суб'єкт + предикат дії
2. Невизначений суб'єкт + предикат дії

Ці інваріантні моделі представлені двоскладними реченнями, де дієслівний присудок може бути виражений формами теперішнього, минулого і майбутнього часу, що зумовлює виділення відповідно трьох темпоральних варіантних моделей – зі значенням теперішнього, минулого і майбутнього часу. Напр: *Ось лагідно обіззався до неї господар хрипким, заспанним голосом... (Г.Тютюнник); Запалившись, Василюк з неприхованою гордістю розтлумачувала Ліні, що тут і до чого (О.Гончар); Вона все ходить, з уст ні пари (Т.Шевченко).*

До вторинних інваріантних моделей темпоральної парадигми простого речення, сформованого предикатами дії, належать:

1. Визначений суб'єкт, ускладнений адресатним значенням, + предикат дії – репрезентовані односкладними інфінітивними реченнями, що є результатом трансформаційних перетворень, про що свідчить адресатний суб'єкта стану, виражений формою давального відмінка, який виконує функцію прислівного другорядного члена речення: *Дітям намалювати картинку; Студентам почути викладача; Бігти Миколі до саги мимо Яврової хати, мимо солом'яного дідового палацу (О.Гончар)*

Темпоральна варіантна модель збігається з інваріантною моделлю, оскільки морфологічне вираження предиката – форма інфінітива – позбавлене формальних показників часткових часових значень, тому поза контекстом зазначений інваріант має абсолютне, узагальнене значення часу, що може бути співвіднесене з теперішнім часом – узагальненим теперішнім часом.

2. Невизначений суб'єкт, ускладнений адресатним значенням, + предикат дії – результат трансформаційних перетворень, унаслідок яких виникає інфінітивне речення з прислівним керованим другорядним членом: *Йому відчетити метелика; Їм приймати ліки.*

Темпоральна інваріантна модель, як і в інваріантній моделі з визначеним суб'єктом, має семантику узагальненого теперішнього часу, причому узагальненість теперішнього взаємодіє з невизначеністю, дейксисністю суб'єкта, що посилює узагальненість семантики моделі загалом. Крім того, суб'єкт дії, переміщуючись у позицію давального суб'єкта стану, є менш активним унаслідок часткової нейтралізації суб'єктної синтаксеми. На другому етапі трансформації унаслідок кількісної модифікація відбувається редукція суб'єкта стану, що і зумовлює невираженість суб'єкта у формально-граматичній структурі речення, напр.: *Відчетити метелика; Приймати ліки; Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця (В.Сосюра).*

3. Суб'єкт, ускладнений значенням означеності, + предикат дії – представлені у структурі односкладних означено-особових речень.

Темпоральні варіантні моделі охоплюють варіантні моделі зі значенням теперішнього часу і варіантні моделі зі значенням майбутнього часу. На темпоральне значення вказує морфологічна часова форма дієслова-головного члена односкладного речення. На шкалі означеності / неозначеності (визначеності / невизначеності) семантики суб'єкт є конкретизованим, певним чином наближається до визначеного, оскільки співвідноситься з 1-ою особою однини або множини, яка пов'язана з мовцем, чи 2-ою особою однини чи множини, що пов'язана з адресатом мовлення. Напр.: *В передчутті грози виходжу з дому (П.Дорошко); Люблю похмурі дні... (М.Стельмах)*

4. Суб'єкт, ускладнений семантикою узагальнення, + предикат дії - спостерігаємо у структурі односкладних узагальнено-особових речень.

Темпоральні варіантні моделі представлені варіантними моделями з семантикою теперішнього часу і варіантними моделями з семантикою майбутнього часу, про що сигналізує форма дієслова-головного члена односкладного речення. На шкалі означеності / неозначеності (визначеності / невизначеності) семантики суб'єкт посідає проміжне становище, поєднуючи семантику узагальненості з семантикою визначеності, оскільки в таких реченнях йдеться про певні узагальнення, що мають суспільне прийняття і поширення, і стосуються кожної особистості. Переважає варіантна модель з суб'єктом, який співвіднесений з особою-адресатом мовлення, і формами дієслова 2-ої особи однини чи множини. Напр.: *Згаяного часу і конем не доженеш (Нар.тв.)*

5. Суб'єкт, ускладнений семантикою неозначеності, + предикат дії – репрезентовані у структурі односкладних неозначено-особових речень.

Три темпоральні варіантні моделі виражають значення теперішнього, минулого і майбутнього часу, на що вказує форма дієслова-головного члена односкладного речення. На шкалі означеності / неозначеності (визначеності / невизначеності) семантики суб'єкт є неозначеним, невизначеним,

співвідноситься у варіантних моделях зі значенням теперішнього часу чи майбутнього часу з 3-ою особою множини, а у варіантній моделі з семантикою минулого часу – зі значенням суб'єкта, ускладненого семантикою кількості. Напр: *Їхали довго душними вулицями (М.Коцюбинський); Кирила повели на край міста (М.Коцюбинський).*

6. Суб'єкт-носії результативного стану + предикат результативного стану, що виник унаслідок транспозиції предиката дії в предикат результативного стану, представлені у структурі безособових речень з головним членом, вираженим предикативною формою на *-но, -то*: *Пісню почуто; Відстань подолано.*

Темпоральна інваріантна модель передбачає обов'язкове функціонування у формально-граматичній структурі речення прислівного другорядного члена речення, що корелює з об'єктом дії. Суб'єкт є невизначеним, оскільки семантика дії-результативного стану є акцентованою. Темпоральна варіантна модель має абсолютне, узагальнене значення часу – теперішній узагальнений час.

Темпоральні інваріантні моделі речень з предикатами дії в дериваційній парадигмі передбачають наявність у формально-граматичній структурі простого речення детермінантних другорядних членів речення з темпоральною семантикою, що сигналізують про згорнутий (вторинний) предикат. О. В. Кульбабська зазначає, що семантичні варіанти вторинної предикативи з часовим значенням ґрунтуються на системі бінарних опозицій одночасність/різночасність явищ, неозначеність / означеність їх тривалості як визначальних для часової сфери протиставленнях. Одночасність увиразнює перебіг дії в межах часового орієнтира, за різночасності дія відбувається раніше або пізніше від часового орієнтира або тільки частково (своїм початком або завершенням) охоплює часовий відрізок, який фіксує час дії. Друга за важливістю семантична опозиція – протиставлення неозначена / означена тривалість як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості. Крім того, достатньо широко представлений і третій аспект – обмеженість / необмеженість дії в часі та вказівка на її одиничність / повторюваність. Останні дві опозиції дотичні до видових характеристик дієслівних компонентів речення [11, 265-267].

У межах виділених інваріантних моделей темпоральної парадигми з предикатами дії можлива подальша семантична конкретизація залежно від семантичних типів предикатів дії. Так, І. Р. Вихованець зазначає, що до дієслів зі значенням дії належать: 1) дієслова зі значенням творення, видів діяльності; 2) дієслова, що вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт; 3) дієслова із значенням переміщення в просторі та ті, що поєднують значення переміщення в просторі зі значенням конкретної фізичної дії; 4) дієслова зі значенням руху [5, 93]. М. В. Мірченко виокремлює з-поміж предикатів дії такі лексико-тематичні групи: 1) предикат фізичної діяльності; 2) предикат, що вказує на дію, яка може мати різний ступінь інтенсивності; 3) предикат переміщення; 4) предикати руху; 5) предикати, що передають психічні, розумові дії (наближаються до предикатів стану) [13, 114-

115]. О. І. Леута виділив серед динамічних моделей дієслівних речень: 1) моделі фізичної дії; 2) моделі руху і переміщення; 3) моделі соціальних і ментальних дій суб'єкта [12, 115-133]. О. В. Кульбабська виокремила: 1) предикати конкретної фізичної дії; 2) акціонально-локативні предикати; 3) предикати мовленнєвої діяльності, що поділяються на предикати власне мовленнєвої діяльності і предикати мовчання, 4) предикати інтелектуальної діяльності; 5) предикати психічної діяльності (сприйняття), що поділяються на предикати психічного сприйняття (предикат нюхового, зорового і слухового сприйняття) і психічних дій [11, 205-211] тощо. Проте така семантична деталізація предикатів дії суттєво не впливає на специфіку парадигматичного функціонування категорії темпоральності, а отже, на виділення темпоральних інваріантних моделей простих речень і їхніх варіантних моделей у модифікаційній парадигмі.

Отже, мовна категорія темпоральності як ціле і її представлення у структурі простого речення у формально-граматичній категорії часу, у граматичних значеннях теперішнього, минулого і майбутнього часу відповідних форм дієслів та в семантиці лексем, що функціонують у структурі речення у функції детермінантів з темпоральним значенням, як частин має діалектичний характер. Категорія темпоральності у структурі темпоральної парадигми має онтологічно-класифікаційний характер, є домінантною при визначенні іваріантних і варіантних моделей простого речення у складі модифікаційної парадигми. Її відображувально-інтерпретативний характер пов'язаний зі структуруванням позамовної дійсності особою мовця, для якого онтологічний час набуває суб'єктивності з огляду на встановлення особистістю моменту мовлення, відносно якого і відбувається мовне членування темпорального значення на значення теперішнього, минулого і майбутнього часу. Парадигматичне функціонування категорії темпоральності в межах темпоральної парадигми простого речення з предикатами дії репрезентоване морфологічними часовими формами дієслів-присудків у структурі двоскладного речення, що корелює з семантично елементарним реченням, чи формами головного члена в односкладному реченні, яке співвідноситься з семантично неелементарним реченням. Для дослідження специфіки вираження часового відношення у варіантних моделях інваріантних моделей речень темпоральної парадигми важливим є взаємодія категорії темпоральності з категорією суб'єктності і їхнє морфологічне представлення у формально-граматичній структурі речення. За типом номінації темпоральні інваріантні моделі простого речення з предикатами дії у межах модифікаційної парадигми можна поділити на первинні і вторинні. Первинні представлені комплексною взаємодією власне іменників чи займенникових іменників (визначений / невизначений суб'єкт) з часовими формами дієслова із загальною семантикою дії (предикат дії), що зазнає подальшої семантичної конкретизації в лексико-тематичних групах. Вторинні є наслідком трансформаційних перетворень первинних інваріантних моделей, коли відбувається семантичне ускладнення суб'єктного і предикатного значення. Відповідно до часової семантики виділяємо такі темпоральні варіантні моделі простого речення – варіантні

моделі зі значенням теперішнього часу, варіантні моделі з семантикою минулого часу і варіантні моделі зі значенням майбутнього часу. За типом реалізації суб'єкта розмежовуємо інваріантні моделі простого речення з визначеним (конкретним, вираженим іменником) суб'єктом і з невизначеним (узагальненим, вираженим займенниковим іменником) суб'єктом. Номінативно-референційна природа вторинних інваріантних моделей має транспозиційний характер. Поняттєва семантика категорії темпоральності у варіантних моделях простого речення як репрезентантах інваріантних моделей темпоральної парадигми зменшується від первинного типу до вторинного, втрачаючи при цьому співвіднесеність з конкретним суб'єктом-особою і визначеним часовим значенням і наближаючись до невизначеного суб'єкта-особи і узагальненого, абстрактного часового значення.

Окреслюючи шляхи подальших досліджень у цьому напрямку, зазначимо, що ми не претендуємо на винятковість і вирішальність своїх висновків, адже проблема парадигматичного функціонування синтаксичних категорій, що мають онтологічну природу і, відповідно, доміантний характер у побудові типології простого речення, з огляду на її нетривіальність і вагомість, потребує всебічного, детального аналізу, що має бути здійснений не лише у рамках наукової статті, а й у форматі дисертаційної (монографічної) розвідки. На особливу увагу сьогодні заслуговує вивчення проблеми взаємодії категорії темпоральності і категорії аспектуальності, категорії модальності і категорії суб'єктності, реалізація граматичних значень категорій виду та способу в парадигмі простого речення, встановлення синтаксичних категорій доміантних, класифікаційних, і допоміжних при побудові синтаксичної типології тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции / Н.Д.Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике : сб. ст. ; [переводы ; сост., ред. и вступ. ст. Н.Д.Арутюновой]. – М. : Прогресс, 1982. – Вып. XIII : Логика и лингвистика : Проблемы референции. – С. 5 – 40.
2. Барчук В.М. Граматична категорія темпоральності: Семантико-структурний аспект / В.М.Барчук // Мовознавство. – 2011. - № 6. – С. 64 – 76.
3. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові : Функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.І.Бондар. – К., 1998. – 33 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І.Вихованець, К.Городенська ; [за ред.І.Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І.Р.Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

7. Городенська К.Г. Сполучники української мови [Текст] : [монографія] / К.Г.Городенська. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
8. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови : Проблеми теорії : [навч. посібник] / А.П.Загнітко. – К. : НМК ВО, 1993. – 340 с.
9. Кибрик А.Е. Как и почему? (Об основном вопросе типологии) / А.Е.Кибрик // Типология и грамматика. – М. : Наука, 1990. – С. 21 – 28.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира [Текст] : [монографія] / Е.С.Кубрякова / Рос. акад. наук. Ин-т языкознания. – М. : Изд-во «Языки славянской культуры», 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
11. Кульбабська О.В. Вторинна предикація у простому реченні [Текст] : [монографія] / О.В.Кульбабська ; [відп. ред. Н.В.Гуйванюк]. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – 672 с.
12. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові [Текст] : [монографія] / О.І.Леута. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.
13. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій [Текст] : [монографія] / М.В.Мірченко ; [відп. ред. І.Р.Вихованець]. – [вид. 2-ге, переробл.] – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2004. – 393.
14. Семантические типы предикатов [Текст] / [под ред. О.Н.Селиверстовой] / АН СССР. Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
15. Синтаксична концепція Арнольда Грищенка: вибране / [упоряд. : І.В.Дудко, Ю.С.Макарець ; редактор і автор вступної статті М.І.Степаненко]. – К. : ПП «Авалон-принт», 2011. – 456 с.
16. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр ; [пер. з фр. А.Корнійчук, К.Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
17. Спиркин А.Г. Основы философии : [уч. пособие для вузов] / А.Г.Спиркин. – М. : Плолитиздат, 1988. – 592 с.

Обоснована онтологически-классификационная природа категории темпоральности в модификационной парадигме простого предложения, осуществлен анализ ее взаимодействия с категорией субъекта в темпоральной парадигме простого предложения с предикатами действия, что обусловило выделение инвариантных и вариантных моделей предложений в структуре рассматриваемой парадигмы.

Ключевые слова: категория темпоральности, категория субъекта, темпоральная парадигма простого предложения, предикат действия, инвариантная модель предложения, вариантная модель предложения.

The ontological-classification nature of category of temporality is reasonable in the modification paradigm of simple sentence, the analysis of her co-operating is carried out with the category of subject in the temporal paradigm of simple sentence with the predicates of action, that stipulated the selection of invariant and variant models of sentence in the structure of the examined paradigm.

Keywords: category of temporality, category of subject, temporal paradigm of simple sentence, predicate of action, invariant model of sentence, variant model of sentence.